

РОЗВИТОК ПІДХОДІВ ДО ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА»

©2022 ПАВЛОВСЬКА І. Г.

УДК 338.439.01
JEL Classification: Q18; J28; N50

Павловська І. Г.

Розвиток підходів до трактування поняття «продовольча безпека»

Метою статті є дослідження і аналіз історичних передумов розвитку підходів до трактування та визначення продовольчої безпеки у XX ст. та на початку XXI ст. Розглянуто наявні підходи до кількості та змісту історичних етапів розвитку підходів до визначення продовольчої безпеки. Зроблено висновок, що сучасними авторами еволюція трактування продовольчої безпеки сприймається як лінійний процес розвитку, під час якого поступово виділяються додаткові складові. При цьому для ранніх етапів характерним є акцент на проблемах наявності продовольства та продовольчої самозабезпеченості, пізніше актуалізується проблема запасів продовольства та контролю світових цін, поступово виокремлюючи проблеми бідності, фізичної та економічної доступності продовольства. І на останньому етапі виникають питання поживності та безпеки продовольства. У результаті дослідження було розроблено власну періодизацію, яка вплинула на еволюцію та розвиток підходів до трактування та визначення дефініції «продовольча безпека», а також виділено ключові публікації, які вплинули на трактування цього поняття. Розглянуто запропоновані шість етапів більш детально. Зазначено, що не всі тенденції знайшли своє відображення у вітчизняних нормативно-правових актах і на цей момент широко не відображені в роботах українських дослідників, що означає, що Україна на сьогодні знаходиться на п'ятому етапі розуміння продовольчої безпеки і відстає у плані від світового співтовариства. Був зроблений висновок про те, що розвиток підходів до трактування та визначення поняття продовольчої безпеки багато в чому був обумовлений поглибленням поділу праці, розвитком товарно-грошових відносин, змінами рівня життя населення, а також науково-технічним прогресом і вдосконаленням методів збору й обробки статистичної інформації.

Ключові слова: продовольча безпека, харчування, FAO, складові продовольчої безпеки, Продовольча та сільськогосподарська організація ООН.

DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2022-3-52-61>

Табл.: 1. **Рис.:** 1. **Бібл.:** 32.

Павловська Ірина Геннадіївна – кандидат економічних наук, доцент, докторант, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України (пров. Інженерний, 1а, 2 пов., Харків, 61166, Україна)

E-mail: i.g.pavlovsk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0765-9150>

UDC 338.439.01
JEL Classification: Q18; J28; N50

Pavlovsk I. G. Developing the Approaches to Interpretation of the Concept of «Food Security»

The purpose of the article is to study and analyze the historical prerequisites for the development of approaches to the interpretation and definition of food security in the XX century and at the beginning of the XXI century. The available approaches to the number and content of historical stages of development of approaches to defining food security are considered. It is concluded that contemporary authors perceive the evolution of the interpretation of food security as a linear process of development, during which additional components are gradually distinguished. Thus the early stages are characterized by an emphasis on the problems of food availability and food self-sufficiency, later, the problem of food stocks and control of world prices is actualized, gradually highlighting the problems of poverty, physical and economic availability of food. And at the last stage, there are questions of nutritional value and food security. As a result of the study, an own periodization is developed, which influences the evolution and development of approaches to the interpretation and definition of «food security», the major publications that influenced the interpretation of this concept are pointed out. The proposed six stages are considered in more detail. It is noted that not all trends are reflected in domestic regulations and at the present are not widely reflected in the works of Ukrainian researchers, which means that Ukraine is currently at the fifth stage of understanding food security and lags behind the world community in terms of plan. It is concluded that the development of approaches to the interpretation and definition of the concept of food security is largely determined by the deepening of the division of labor, the development of commodity-money relations, changes in the standard of living of the population, as well as scientific and technological progress and improvement of methods for collecting and processing statistical information.

Keywords: food security, nutrition, FAO, components of food security, Food and agriculture organization of the United Nations.

Tabl.: 1. **Fig.:** 1. **Bibl.:** 32.

Pavlovsk Iryna G. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Candidate on Doctor Degree, Research Centre of Industrial Problems of Development of NAS of Ukraine (2 floor 1a Inzhenernyi Ln., Kharkiv, 61166, Ukraine)

E-mail: i.g.pavlovsk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0765-9150>

Вступ. У сучасних умовах розвитку світу, поширення торговельних війн, впливу кризових наслідків, викликаних пандемією COVID-19, загостренням міждержавних відносин, воєнною агресією РФ проти України тощо, продовольча безпека продовжує залишатись однією з найважливіших проблем, яка у все більш загрозливому вигляді постає перед людством. Необхідність забезпечення продовольчої безпеки країни пов'язана з тим, що продовольство є необхідною умовою існування життя, без чого настає хвороба та смерть. Продовольча безпека є не лише частиною економічної, політичної та екологічної безпеки держави, а й відіграє провідну роль у національній безпеці. В умовах сьогодення ситуація щодо національної продовольчої безпеки перейшла у статус глобальної.

Продовольча безпека займає значуще місце в дослідженнях соціально-економічного, політичного, екологічного, демографічного, управлінського, біологічного, інформаційного, інституційного характеру й інших наукових напрямів. Це означає, що проблема продовольчої безпеки є, з одного боку, не тільки актуальною, але з іншого – багаторівневою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням продовольчої безпеки, в силу їхньої значущості, присвячено велику кількість публікацій та досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених і фахівців. Серед зарубіжних учених слід зазначити Ліферта У., Мазойера М., Мальгуса Т., Райнерта Е., Трейсі М., які заклали загальнотеоретичні та методологічні засади дослідження проблеми продовольчої забезпеченості. Також вагомий внесок у розвиток теорії та методології продовольчої безпеки зроблено такими сучасними вітчизняними та зарубіжними науковцями, як: Бери Е., Борщевський П., Вараксіна О., Гойчук О., Гринишин В., Дайнеко Л., Єрмаков О., Живко З., Зализнюк В., Кочетков О., Курляк М., Марков Р., Мостова А., Немченко В., Нуд О., Пенг В., Саблук П., Скидан О., Стадник М., Ставицький А., Шкаберін В. та ін. Водночас сьогодення, яке постійно та швидко змінюється і провокує нові виклики та загострення існуючих загроз у забезпеченні продовольчої безпеки, диктує необхідність подальшого вдосконалення щодо вирішення проблем продовольчої безпеки.

Для обґрунтування, розробки та проведення продовольчої політики необхідна актуалізація використовуваного категоріального апарату, для чого слід простежити світову еволюцію поняття та підходів до визначення продовольчої безпеки. Використання історичного підходу дозволить скласти об'єктивну картину розвитку концепції продовольчої безпеки у різні періоди часу, виявити основні тенденції та закономірності процесу.

Метою статті є дослідження і аналіз історичних передумов розвитку підходів до трактування та визначення продовольчої безпеки у XX ст. та на початку XXI ст.

Проблеми продовольчої безпеки завжди мали планетарний характер, адже вони торкаються політичних, економічних, соціальних інтересів всіх країн незалежно від часу, стадії розвитку тощо; їх актуальність посилюється з поглибленням міжнародного поділу праці, світової торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольством, прискоренням процесів глобалізації, виникненням світових кризових явищ. Водночас питання продовольчої безпеки залишається одним із найбільш дискусійних.

Враховуючи складний, багаторівневий та багатограний характер порушеної проблеми, вітчизняні та зарубіжні дослідники нерідко наголошують на неможливості запропонувати одне єдине визначення наукової категорії «продовольча безпека». Особливістю цього поняття є і те, що воно не є статичним, тобто воно постійно зазнавало змін залежно від рівня розвиненості світової економіки, діяльності міжнародних організацій та інших чинників.

На сьогодні не існує стійкого підходу щодо кількості і змісту історичних етапів розвитку підходів до визначення продовольчої безпеки. Більшість досліджень, які намагаються систематизувати й узагальнити підходи до оцінки та визначення продовольчої безпеки, що існували в різні періоди часу [2; 4; 7; 9; 10; 30], спираються не на конкретні дії держав або міжнародних організацій, а на документи декларативного характеру – меморандуми, рішення конференцій, декларації, наукові публікації тощо. При цьому не завжди враховується той факт, що реалізація на практиці ідей, що викладаються в таких документах, як правило, відбувається з деякою затримкою або взагалі не відбувається. Крім того, недостатня увага приділяється факторам, які зумовлюють перехід від одного етапу до іншого, а також подій, після яких такий перехід відбувається.

Так, наприклад, Ніконенко О., досліджуючи теоретичні засади формування продовольчої безпеки країни [8], виділяє три етапи еволюції трактування продовольчої безпеки:

- 1 етап (1946 р. – середина 1970 рр.) – продовольча безпека розглядається як продовольча незалежність і мінімізація імпорту продовольчих товарів;
- 2 етап (середина 1970 рр. – середина 90-х рр.) – акцент робиться на необхідній кількості світових запасів основних продуктів харчування з наступним поступовим переходом фокусу уваги на проблеми забезпечення платоспроможності попиту;
- 3 етап (1996 р. – дотепер) – пов'язаний із прийняттям Римської Декларації про всесвітню продовольчу безпеку та іншими документами на Світовому саміті з питань продовольства у 1996 р.

Зарубіжні дослідники Мурро П. та Мазіотті М. в роботі [20] виділяють п'ять етапів в еволюції трактування продовольчої безпеки (табл. 1).

На особливу увагу заслуговує колаборація двох учених з Китаю та Ізраїлю – Пенг В. та Беррі Е., які в роботі [21] перераховують фактори, що впливають на зміну підходів до визначення продовольчої безпеки, до яких відносять поглиблення процесу глобалізації, виникнення нових наукових підходів до раціонального харчування, а також оновлення концепцій міжнародної взаємодії з метою подолання недоїдання та голоду.

Пенг В. та Беррі Е. виділяють чотири зміни концепції продовольчої безпеки в часовому просторі [21]:

- до сировинних криз 1970-х рр. – поняття «продовольча безпека» формувалось виключно на національному рівні і виходило із прагнення країн незалежності від зовнішнього середовища при забезпеченні населення продуктами харчування;
- після сировинних криз 1970-х рр. – до наукового обігу увійшло поняття «всесвітня продовольча безпека», а боротьба з голодом і вирішення про-

Таблиця 1

Етапи в еволюції трактування продовольчої безпеки згідно з Муру П. та Мазіотті М.

Етап	Період	Зміст
1	40-ві рр. – 50-ті рр. XX ст.	характеризується прагненням країн з розвинутою економікою розподіляти власні надлишки продовольства через надання продовольчої допомоги країнам з економікою, що розвиваються
2	60-ті рр. – початок 70-х рр. XX ст.	відбувається усвідомлення, що пряма продовольча допомога державам, які її потребують, у середньостроковій перспективі може призвести до негативних наслідків для їх розвитку
3	70-ті рр. XX ст.	пов'язаний з продовольчою кризою; характеризується тотальним контролем за обсягами сукупних світових резервів зерна та підтримання стабільності цін як на національному, так і на світовому рівні
4	80-ті рр. XX ст.	відбувається розширення поняття «продовольча безпека» із включенням до нього економічної та фізичної доступності продовольства
5	90-ті рр. XX ст. – дотепер	з опорою на визначення продовольчої безпеки ФАО (1996 р.), у якому робиться акцент на необхідності забезпечувати всіх людей живильним і безпечним продовольством, етап позначається як «свобода з голоду і виснаження»

Джерело: складено автором за [20]

довольчої проблеми у світовому масштабі набули статусу глобальної проблеми людства. В цей період відбулося становлення критеріїв продовольчої безпеки світу та країни;

- Всесвітній саміт з проблем продовольства, що відбувся в Римі 1996 р., – Римська декларація про Всесвітню продовольчу безпеку 1996 р. [24] вперше окреслила бідність;
- агропродовольча криза 2006–2011 рр. та економічна криза 2008 р. вплинули на продовольчу безпеку у світі та в окремих державах, але не змінили загального підходу до трактування продовольчої безпеки.

На підставі вищевикладених історичних етапів розуміння продовольчої безпеки та підходів до її забезпечення зауважимо, що сучасними авторами еволюція трактування продовольчої безпеки сприймається як лінійний процес розвитку, під час якого поступово виділяються додаткові складові. При цьому для ранніх етапів характерним є акцент на проблемах наявності продовольства та продовольчої самозабезпеченості, пізніше актуалізується проблема запасів продовольства та контролю світових цін, поступово виокремлюючи проблеми бідності, фізичної та економічної доступності продовольства. Й на останньому етапі виникають питання поживності та безпеки продовольства.

Проте при розгляді еволюції поняття продовольчої безпеки необхідно охоплювати масштабний та більш деталізований період часу, включаючи до розгляду не лише історію розвитку категорії «продовольча безпека», що відмічається безпосереднім його використанням, а й передісторію, в процесі якої у XX ст. формувалися ті чи інші елементи, які згодом були об'єднані поняттям «продовольча безпека». Крім того, важливим є наголошування на конкретних кількісно вимірних показниках, з опорою на які було можливе визначення стану продовольчої безпеки в той чи інший період часу.

Стабільне забезпечення населення необхідним продовольством є одним із найважливіших державних за-

вдань. У різні епохи розуміння цієї задачі та підходи до її вирішення в різних країнах мали свою специфіку, обумовлену рівнем поділу праці, домінуючим технологічним укладом, загальним рівнем життя населення, національними особливостями та іншими факторами. При цьому акцент робився на різні складові продовольчої безпеки.

На підставі аналізу літературних джерел [1; 2; 4–10; 12; 14; 15; 17–21; 25; 27; 30], а також враховуючи документи міжнародних продовольчих організацій, пов'язаних з проблемами забезпечення продовольчої безпеки [3; 11; 13; 16; 22–24; 26; 28; 29; 31; 32], розроблена власна періодизація, яка вплинула на еволюцію та розвиток підходів до трактування та визначення дефініції «продовольча безпека» (рис. 1).

Розглянемо основні аспекти й особливості трактування та визначення продовольчої безпеки у часових рамках, наведених на рис. 1.

1 етап – 1929–1970 рр.

Слід зазначити, що проблеми голоду, недоїдання, забезпечення продовольчої безпеки досліджувались та намагались вирішувати ще задовго до появи Продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО). Наприклад, у Священних Книгах (Тора, Біблія, Коран) можна зустріти описи дій держав щодо захисту від наслідків неврожаю або заклики надавати допомогу незаможним готовим продовольством тощо.

Перші значущі дослідження спровокувала Світова економічна криза 1929 р., яка призвела до руйнівних для сільського господарства наслідків. Ключовими дослідженням того періоду, які вплинули на розвиток продовольчої безпеки, стали публікації майбутнього Нобелівського лауреата Джона Бойд Орра «Харчування, здоров'я та дохід», де стверджувалося, що менше половини англіців можуть дозволити собі необхідну їжу, а кожен десятий – недоїдає, та видатного економіста того часу Френка Л. Макдугала «Меморандум про проблеми сільського господарства і здоров'я» [28], який відіграв важливу роль у підвищенні обізнаності громадськості щодо необхідності надання продовольства голодуючому населенню. Ініціативи Макдугала

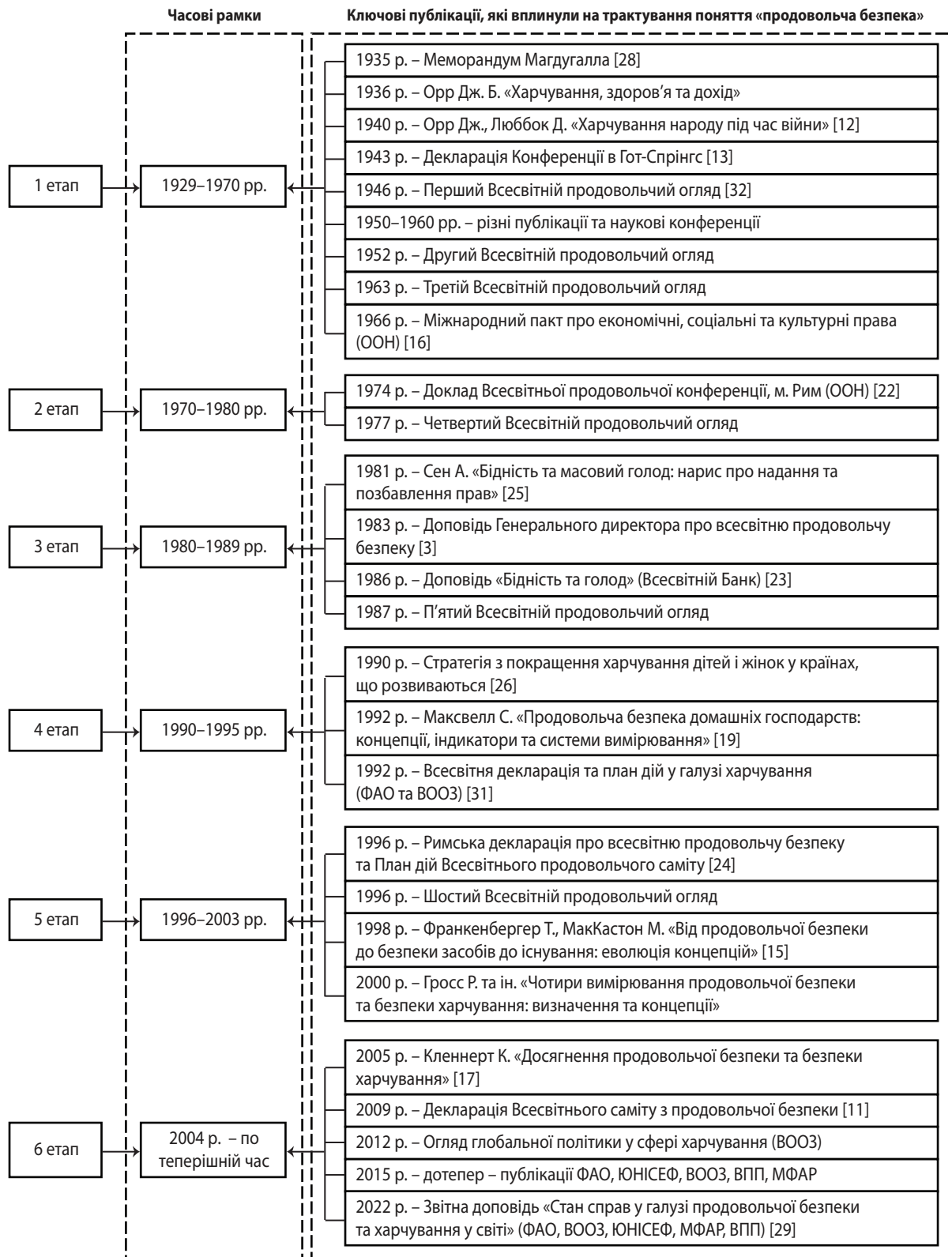

Рис. 1. Етапи розвитку до трактування та визначення дефініції «продовольча безпека»

Джерело: побудовано автором

ла Ф. та Орра Дж. отримали значну підтримку з боку уряду та громадськості, проте Друга світова війна завадила їм їх реалізувати. Під час війни в 1940 р. Орр Дж. разом із майбутнім першим секретарем Генерального директора ФАО Девидом Люббоком видав дослідження «Харчування народу під час війни» [12], в якому було розроблено недорогу систему харчування з використанням вітчизняних продуктів, яка здатна забезпечити життєдіяльність нації. Там же передбачалися заходи щодо нормування продовольства, контролю за цінами, регулювання сільськогосподарського виробництва; багато що з цього було згодом прийнято.

В 1942 р. і Макдугалл Ф., і Орр Дж. зустрічалися з президентом США Ф. Рузвельтом для обговорення питань світової продовольчої політики. Саме тоді Макдугалл Ф. запропонував створити під егідою ООН програму, яка б займалася проблемами продовольства у якості свого першочергового глобального економічного завдання; при цьому сільському господарству відводилася б основна роль щодо підвищення життєвого рівня всього населення світу. Рузвельт одразу не відреагував на такий заклик, проте в 1943 р. за його ініціативою була скликана Конференція Організації Об'єднаних Націй з продовольства та сільського господарства, яка проходила в Гот-Спрінгсі (штат Вірджінія) за участі урядів 44 держав, де розпочалася розробка одного з принципів Атлантичної хартії – «Свобода від потреби». До речі, британський уряд не включив Орра Дж. до складу делегації у зв'язку з тим, що він відстоював теорію, що міжнародні заходи здатні зашкодити конкурентоспроможності Великій Британії на зовнішньому ринку. Під час конференції було закладено фундамент для заснування ФАО, а також було розроблено та прийнято Декларацію Конференції в Гот-Спрінгс [13], були закладені основи для комплексного підходу до визначення та виміру продовольчої безпеки за рахунок диференціації різних її складових [5]. Взагалі Конференція в Гот-Спрінгс вивела проблему забезпечення продовольчої безпеки на міжнародний рівень.

Створення в 1945 р. Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (далі – ФАО) було дуже своєчасним кроком: Європа лежала в руїнах, і для багатьох держав голод став реальною загрозою.

У травні 1946 р. у Вашингтоні з ініціативи ФАО було проведено Спеціальну нараду з невідкладних продовольчих проблем. Під час наради було розглянуто не лише поточну продовольчу кризу, а й підготовлено комплекс пропозицій для вирішення проблем виробництва продуктів харчування. Також було представлено Перший Всесвітній продовольчий огляд [31], який надав всеосяжну інформацію про глобальну продовольчу ситуацію та підтвердив давню переконаність у тому, що голод та недоїдання мають широко поширений характер. Він охопив 70 країн і став першою спробою проаналізувати становище в галузі продовольства у світі, що, безумовно, вплинуло на розвиток трактування поняття «продовольча безпека» адже в Огляді [31] було підкреслено, що елементами продовольчої безпеки є наявність продовольства, його поживність і якісні характеристики, а також стабільність постачання продовольства.

Протягом 50–60-х рр. ХХ ст. існують певні розбіжності в дослідженнях щодо вирішення продовольчої проблеми. У цей період, як і раніше, акцент світової продо-

вольчої та сільськогосподарської політики був зміщений у бік стимулювання виробництва основних сільськогосподарських культур, переважно пшениці та рису, за рахунок якого передбачалося вирішувати певні проблеми, які пов'язані с харчуванням. Проте Вараксіна О. [1] та Ніконенко О. [8] вважають, що на національному рівні в цей період для розвинених держав світу було характерне прагнення продовольчої незалежності та мінімізації імпорту продуктів харчування. Поступово у світовому співтоваристві зросло усвідомлення того, що продовольча допомога може надавати не тільки позитивний вплив на країни, що приймають допомогу, але й підриває їх можливості до самозабезпечення продовольством і в середньостроковій перспективі погіршить стан продовольчого забезпечення населення. Ця позиція суттєво вплинула на роботу Всесвітньої Продовольчої Програми [20].

У 1952 р. ФАО представила Другий Всесвітній продовольчий огляд, який дав тривожні результати: середня калорійність харчування на душу населення впала нижче за довоєнний рівень, а розрив між країнами з найкращою і найгіршою якістю харчування збільшився.

У грудні 1961 р. ФАО та Генеральна Асамблея ООН прийняли паралельні резолюції про започаткування Всесвітньої продовольчої програми, покликаної займатися оперативною доставкою надзвичайної продовольчої допомоги до постраждалих районів. Планувалося, що це буде трирічна експериментальна програма, яка набуде чинності не раніше січня 1963 р. Насправді ж вона почала діяти кількома місяцями раніше, коли в Ірані стався землетрус, на Таїланд обрушився ураган, а Алжир, який нещодавно досяг незалежності, не справлявся з п'ятимільйонним потоком біженців, що поверталися [30].

Третій Всесвітній продовольчий огляд, представлений в 1963 р., охопив близько 95 % населення й показав, що 10–15 % населення світу страждають від недоїдання і до половини жителів планети страждають від голоду та/або недоїдання.

У 1966 р. ООН прийняла Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [16], який проголошує право на належне харчування та право бути вільним від голоду, а також підкреслюються зобов'язання держав вживати заходів, які необхідні «для покращення методів виробництва, збереження та розподілу продовольства шляхом застосування технічних та наукових знань у повному обсязі та шляхом розповсюдження інформації про принципи харчування...» та «...для забезпечення справедливого розподілу світових поставок продовольства в залежності від необхідності» (Стаття 11) [16]. Це стало основою для подальшого розвитку трактування поняття продовольчої безпеки за одночасним визнанням важливості харчування.

Таким чином, в рамках першого етапу проблема продовольчого забезпечення входить до міжнародного порядку денного. При цьому закладаються основи для комплексного розгляду різних складових продовольчої безпеки.

2 етап – 1970–1980 рр.

Початок другого етапу пов'язаний з продовольчою кризою, яку спровокували низка неврожайних років у всьому світі, що призвело до вичерпання глобальних запасів зерна, дефіциту продовольства на ринках, підвищення цін

на продовольство в багатьох країнах та суттєвого зниження наявності обсягів зернових та інших харчових продуктів на душу населення. Для вирішення кризи в Римі у 1974 р. було проведено Всесвітню продовольчу конференцію й представлено відповідний Доклад [22], в якому була прийнята Загальна Декларація про ліквідацію голоду та недоїдання. Також в Докладі Всесвітньої продовольчої конференції [22] вперше було визначено та сформульовано поняття продовольчої безпеки, що ознаменувало перехід до нового етапу в еволюції підходів до продовольчої безпеки: «Постачання в усі часи та в усьому світі належних основних продуктів харчування в обсягах, достатніх для підтримки неухильного зростання споживання продовольства та регулювання коливань виробництва та цін» [22].

Крім того, в цей період ФАО сформулювала і почала використовувати індикатори продовольчої безпеки на світовому рівні, зокрема [5]:

- 1) відношення світових запасів зернових до обсягу світового споживання (%). Оптимальним значення має бути не менше 17–18 %;
- 2) відношення пропозиції зерна з боку 5 основних експортерів до потреб;
- 3) відношення запасів зерна 5 основних експортерів на кінець року до сумарного обсягу його внутрішнього споживання та експорту;
- 4) сумарне виробництво злаків в Індії, Китаї та країнах СНД;
- 5) виробництво зернових в країнах з низькими доходами та дефіцитом продовольства;
- 6) виробництво зернових у країнах з низькими доходами і дефіцитом продовольства, за винятком Китаю і Індії;
- 7) динаміка світових цін на зерно.

Слід зазначити, що деякі з наведених індикаторів і в цей час регулярно використовуються в кон'юнктурних оглядах ФАО.

Четвертий Всесвітній продовольчий огляд харчових продуктів було опубліковано через 14 років після публікації Третього Всесвітнього продовольчого огляду у 1977 р. В ньому була спроба оновити огляд останніх тенденцій у виробництві та постачанні харчових продуктів на фоні зростання населення та останніх даних щодо випадків недоїдання та голоду. Синергізм між недоїданням і хворобами виявився більш очевидним, ніж раніше.

Таким чином, для другого етапу розвитку до трактування та визначення дефініції «продовольча безпека», характерним є акцент на контролі світових запасів продовольства з метою забезпечення стабільності постачання продовольством населення і скорочення коливання цін на продукти харчування.

3 етап 1980–1989 рр.

Публікацією, яка істотно вплинула не тільки на трактування поняття продовольчої безпеки, а й загалом на формування підходів до виміру продовольчої безпеки стало дослідження індійського економіста Амарті Сена «Бідність та масовий голод: нарис про надання та позбавлення прав» [25], в якому поняття продовольчої безпеки розглядається з погляду прав окремих людей та домогосподарств. Результатом цього дослідження стало визнання того, що не

лише постачанням достатньої кількості продовольства забезпечується продовольча безпека. На думку Сена А. необхідно, щоб у бідних і вразливих верств населення був також фізичний та економічний доступ до продовольства [25].

У 1983 р. Генеральний директор Комітету з продовольчої безпеки ФАО в свої доповіді [3] під впливом обставин, висвітлених у роботі Сена А. [25], визначив кінцеву мету продовольчої безпеки, яка полягає у забезпеченні кожної людини у будь-який час можливістю знайти та купити необхідні продукти харчування. Це поняття було пов'язане з досягненням трьох конкретних цілей: достатність поставок продовольства, стабільність його поставок та ринків та забезпечення доступу до його поставок. А це і є вирішення продовольчої проблеми – забезпечення доступності продовольства.

Згодом у визначенні продовольчої безпеки було враховано існування не тільки світового та регіонального рівня продовольчої безпеки, але й сімейного та індивідуального рівня. У 1986 р. був опублікований звіт Світового банку про бідність та голод [23], що впливає на проблеми динаміки продовольчої безпеки з часом. У звіті зазначається, що за останні кілька років зростання виробництва продуктів харчування перевищувало зростання світового населення, але на цьому тлі було багато країн і сотні мільйонів людей, за яких ця обставина не вплинула на їжу через низьку купівельну спроможність. Звіт був обмежений хронічною відсутністю продовольчої безпеки, часто викликаною бідністю та низькими доходами населення та тимчасовою відсутністю, що може бути наслідком стихійних лих, військових конфліктів та економічних криз. Країни, район, соціальна група, домогосподарства, індивід – хронічно перебувають у стані відсутності продовольчої безпеки, якщо через недостатній дохід або виробництво продуктів харчування немає можливості постійно споживати достатню кількість харчових продуктів протягом року. Тимчасова відсутність продовольчої безпеки відбувається з порушенням стабільності доступу до харчових продуктів через підвищення цін на продовольство, поганий врожай або зменшення доходу [30].

Таким чином, у галузі продовольчої безпеки був введений новий фактор – фактор часу. Багато в чому у цьому звіті Світового банку [23] отримала свій розвиток теорія голоду Сена А. [25]. Як показники продовольчої безпеки на національному рівні у звіті використовується не тільки виробництво зернових на душу населення, але й частка людей, які споживають недостатню для повної трудової діяльності та підтримки здоров'я кількість калорій з продуктами харчування [23]. У звіті також зазначаються такі показники, як співвідношення вартості імпортованих зернових до загального доходу від експорту держави, волатильність виробництва та цін на продовольство. Ці показники характеризують стабільність забезпечення продовольчої безпеки.

П'ятий Всесвітній огляд продуктів харчування, опублікований ФАО в 1987 р., вкотре представив вичерпну картину стану справ у галузі їжі та харчування. Дослідження показало, що частка людей, які не отримують повного харчування в країнах, що розвиваються, знизилася.

Таким чином, протягом 1980–1989 рр. ХХ ст. виникло нове розуміння таких понять, як голод та неповноцінне

харчування, включаючи недоїдання та відсутність елементів поживних слідів.

4 етап – 1990–1995 рр.

У 1990 р. ЮНІСЕФ представив роботу під назвою «Стратегія з покращення харчування дітей і жінок у країнах, що розвиваються» [25], в якій підкреслювалася залежність харчування населення від соціальних факторів. Основними причинами виснаження й багатьох смертей є хвороби, які отримують ускладнення через неправильне або не збалансоване харчування. Крім цього, в роботі [25] проводяться чіткі відмінності між продуктами харчування та непродовольчими продуктами (медичним обслуговуванням та медичною допомогою), які вважалися основними продуктами харчування для дітей. Цей підхід був новаторським для свого часу і слугував початком для нового етапу в еволюції підходів до продовольчої безпеки.

Пізніше ця теорія отримала свій подальший розвиток на Міжнародній конференції з питань харчування в 1992 р., яка була першою міжурядовою зустріччю в галузі харчування та в якій були розроблені та прийняті Всесвітня декларація та план дій [30].

Також у 1992 р. була опублікована робота Максвелла С. та Франкенбергера Т. «Продовольча безпека домашніх господарств: концепції, індикатори та системи вимірювання» [19], в якій сформульовано та систематизовано на підставі 194 різноманітних досліджень, основну концепцію продовольчої безпеки, зокрема, як «забезпечення доступу в достатньої кількості продовольства в будь-який час для ведення здорового способу життя».

5 етап – 1996–2003 рр.

Незважаючи на всі зусилля, що посилюються природними або техногенними катастрофами, позиція в галузі продовольства в світі не покращилася, як і не зменшилась кількість голодуючих. Факти свідчать про те, що кількість тих, хто голодує, зростає з загрозливою швидкістю. У період починаючи з 1996 р. по 2003 р. було вжито ряд важливих заходів щодо зменшення кількості голоду у світі до 2015 р.

Одночасно з еволюцією категорії «продовольча безпека» під впливом ЮНІСЕФ починаючи з 1996 р. відбувається утворення терміна «безпека харчування». Одне з перших визначень цього терміна запропонували фахівці Міжнародного науково-дослідного інституту продовольчої політики (IFPRI). Запропоновано зрозуміти безпеку харчування: «... належний харчовий статус з точки зору асимільованих білків, калорій, вітамінів та мінералів усіх членів домогосподарства» (Quisumbing, Brown, 1995, р. 12). У своєму дослідженні, присвяченому вивченню жінок у забезпеченні продовольчої безпеки на рівні домогосподарств, автори справедливо зазначають, що наявність необхідної їжі, що перебуває у розпорядженні домогосподарства, є необхідною умовою відсутності виснаження його членів, але недостатньо. Крім того, потрібні відповідні санітарні умови, чиста вода, певний стан здоров'я тощо. Водночас не тільки баланс харчування, але й те, як споживана їжа поглинається людським організмом.

Учасники Всесвітнього саміту з продовольства в рамках Римської декларації про всесвітню продовольчу безпеку та Плану дій Всесвітнього продовольчого саміту [24], у 1996 р. прийняли таке визначення: «продовольча безпе-

ка існує, коли всі люди у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до достатньої кількості безпечної та поживної їжі, щоб задовольнити власні потреби та уподобання продовольства для ведення активного та здорового способу життя». Це визначення було нерозривно пов'язане з чотирма вимірюваннями продовольчої безпеки: наявність, доступ, використання та стабільність. Надане визначення продовольчої безпеки широко використовується та цитується сьогодні, за винятком того, що до словосполучення «фізичний та економічний доступ» було додано слово «соціальний».

П'ятий Всесвітній продовольчий огляд розглядає світову продовольчу ситуацію до початку 1980-х рр. Відтоді на світовій економічній арені багато чого змінилося: з крахом комунізму у Східній Європі та розпадом СРСР виникли країни з перехідною економікою; у Східній і Південно-Східній Азії почала формуватися група нових індустріальних країн; багато країн Латинської Америки, Карибського басейну та Африки пережили важкий період через поєднання боргових криз, падіння цін на сировинні товари, суворих програм стабілізації та структурної перебудови, а також посухи та війни. Водночас погіршення навколишнього середовища стало серйозною проблемою. Усі ці зміни мають потенційні наслідки для постачання та розподілу продовольства в усьому світі, з наслідками для харчового добробуту його мешканців. У цьому дослідженні розглядаються три основні питання: тенденції щодо наявності, регіонального розподілу та складу продовольчої пропозиції у світі; тенденції в ситуації з харчуванням у країнах, що розвиваються, за оцінкою різних показників неадекватності продовольства; антропометрична оцінка стану харчування людей у країнах, що розвиваються.

У 1998 р. вийшла в світ стаття Франкенбергера Т. та МакКастона М. «Від продовольчої безпеки до безпеки засобів до існування: еволюція концепцій» [15]. У статті досліджується взаємозв'язок між бідністю домогосподарств і залежністю від лісів. Отримані результати показують, що ризики харчової безпеки та безпеки здоров'я є основними причинами залежності від лісів. Було виявлено, що ризики як продовольчої безпеки, так і ризики для здоров'я однаково впливають на залежність від лісів. Проте виявлено, що ризики економічної безпеки, які традиційно вважаються суттєвими для залежності від лісів, не мають прямого впливу.

У дослідженні 2000 р., виданим колективом авторів під керівництвом Р. Гросса «Чотири вимірювання продовольчої безпеки та безпеки харчування: визначення та концепції», виділено 4 виміри продовольчої безпеки: наявність продовольства, доступ до продовольства, використання продовольства та стабільність. Інакше кажучи, у разі продовольчої небезпеки недостатнє забезпечення продуктами харчування та низькоякісний раціон людей негативно впливають на показники їхньої середньої тривалості життя та здоров'я, імунітет, хвороби та фізичну працездатність. Також було розроблено спеціальний метод під назвою The Four Domain Food Insecurity Scale (4D-FIS) для оцінки продовольчої небезпеки, який включає 4 компоненти: кількісний показник, якісний показник, психологічний (переживання через невизначеність ситуації та занепокоєння насе-

лення) з приводу отримання доступу до необхідних продуктів харчування) та соціальний показник (стабільність).

6 етап – 2004 р. – дотепер

Починаючи з 2004 р. намітилася тенденція до синтезу та об'єднання проблем продовольчої безпеки та безпеки харчування, що дає підстави для виділення нового етапу в еволюції підходів до трактування та визначення поняття продовольчої безпеки.

Незважаючи на катастрофи природного і техногенного характеру, що відбувалися у світі, в галузі визначення цілей розвитку з жорсткими термінами виконання відбувалася «зміна парадигми» у забезпеченні продовольчої безпеки та розвитку сільського господарства. Нарешті, намітився певний прогрес у вирішенні проблеми рішучого скорочення чисельності людей, які страждали в усьому світі від хронічного недоїдання.

У 2005 р. Клаусом Кленнертом у роботі «Досягнення продовольчої безпеки та безпеки харчування» [17] була розглянута проблема «прихованого» голоду. Проблема «прихованого» голоду займає особливе місце серед «хвороб цивілізації». «Прихований» голод – це ситуація, коли людина отримує з їжею недостатню кількість одного або декількох необхідних мікроелементів, наприклад вітамінів і / або мінералів [17].

У 2009 р. на Всесвітньому саміті з продовольчої безпеки, мета якого полягала у наданні нового імпульсу в боротьбі проти голоду. 60 глав держав і урядів і 192 міністра одногосно ухвалили Декларацію [11], що підтверджує їх зобов'язання щодо викоринення голоду у світі в максимально короткі терміни. В декларації додано таке пряме посилання на всеосяжні рамки поняття харчування в рамках трактування офіційного визначення продовольчої безпеки: «Чотирма основами продовольчої безпеки є наявність, доступ, використання та стабільність. Пов'язаний з харчуванням аспект є невід'ємним для поняття продовольчої безпеки» [11].

Не можна не зазначити огляди глобальної політики у сфері харчування Всесвітньої організації охорони здоров'я, в яких харчування та здоров'я нації розглядаються як невід'ємні складові.

Також слід зазначити дослідження фахівців ФАО, ЮНІСЕФ, ВОЗ, ВПП, МФАР в галузі харчування та охорони здоров'я. Результатом цих тривалих колаборацій є нові ініціативи щодо більш ефективного просування ідей у галузі харчування, прикладом чого може слугувати Рух з метою підвищення рівнів харчування (САН), створений у 2010 р. низкою учасників, стурбованих відсутністю прогресу у справі зменшення масштабів голоду та недоїдання, а також досягнення продовольчої безпеки та безпеки харчування для всіх верств населення.

Останнє дослідження, що варто відмітити – Звітна доповідь «Стан справ у галузі продовольчої безпеки та харчування у світі» [29], яке було видано у 2022 р. разом з ФАО, ВОЗ, ЮНІСЕФ, МФАР, ВПП. Ця Доповідь підтверджує, що світ віддаляється від досягнення цілей ліквідації голоду, відсутності продовольчої безпеки та неповноцінного харчування у всіх його формах. Посилення впливу основних факторів, що зумовлюють посилення проблем відсутності продовольчої безпеки та неповноцінного хар-

чування (військових та торгівельних конфліктів, екстремальних кліматичних явищ та економічних потрясінь), висока вартість поживних продуктів та зростаюча нерівність будуть і надалі створювати проблеми в галузі продовольчої безпеки та харчування. Тільки перетворення та підвищення життєстійкості агропродовольчих систем і перетворення їх на джерело дешевших поживних продуктів та економічно доступного здорового харчування для всіх на принципах стійкості та інклюзивності допоможе переламати цю тенденцію.

Проте слід зазначити, що ці тенденції все ще не знайшли свого відображення у вітчизняних нормативно-правових актах і на цей момент широко не відображені в роботах українських дослідників, на підставі чого можна зробити висновок, що Україна на сьогодні знаходиться на п'ятому етапі розуміння продовольчої безпеки і відстає у плані від світового співтовариства.

Висновки. На підставі вищевикладеного аналізу наукових досліджень щодо забезпечення продовольчої безпеки на національному та глобальному рівнях можна зробити висновок про те, що розвиток підходів до трактування та визначення поняття продовольчої безпеки багато в чому був обумовлений поглибленням поділу праці, розвитком товарно-грошових відносин, змінами рівні життя населення, а також науково-технічним прогресом і вдосконаленням методів збору й обробки статистичної інформації. У ХХ ст. простежено вихід проблеми продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки з національного рівня на всесвітній з подальшим залученням до розгляду рівня домогосподарств, особистого (індивідуального рівня) та врахуванням не тільки обсягів продовольства, що купується людьми, але й поживних речовин, що засвоюються з їжею.

При цьому у відносно благополучні для світової економіки періоди увага світової спільноти та регуляторів акцентувалася не лише на проблемах наявності продовольства, але також на його доступності та поживності, однак у кризових ситуаціях акцент знову зміщувався на контроль запасів найважливіших видів продовольства, а також світових цін на нього. В останні роки на тлі економічного та науково-технічного прогресу у світі намітилася тенденція до синтезу та об'єднання проблем продовольчої безпеки та безпеки харчування з фактичним розглядом продовольчої проблеми на індивідуальному та «нутриційному» рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вараксіна О. В. Продовольча безпека: сутність, критерії та оцінка рівня забезпеченості // Менеджмент ХХІ століття: глобалізаційні виклики : [монографія] / за ред. І. А. Маркіної. Полтава : Сімон, 2017. С. 223–232.
2. Гринишин В. Є. Методологічні основи дослідження продовольчої безпеки країни. *Економіка та держава*. 2020. № 2. С. 141–146.
3. Доклад Генерального директора о всемирной продовольственной безопасности: Переоценка концепций и подходов. URL: <http://www.fao.org/docrep/meeting/026/MD776R.pdf>

4. Живко З. Б., Даниленко Н. Б., Стадник М. Є. Продовольча безпека України: теоретико-аналітичний огляд. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2019. Т. 30 (69). № 6 (1). С. 15–23.
5. Залізнюк В. П. Еволюція поняття та підходів щодо виміру продовольчої безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1249>
6. Курляк М. Д. Формування системи національної продовольчої безпеки України : монографія. Львів : Растр-7, 2018. 232 с.
7. Мостова А. Д. Стратегічне забезпечення продовольчої безпеки України. Харків : Точка, 2019. 311 с.
8. Ніконенко О. А. Теоретичні засади формування продовольчої безпеки країни. *Економіка та держава*. 2022. № 5. С. 121–125.
9. Сичевський М. П. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки та розвитку держави. Київ : Аграр. наука, 2019. 388 с.
10. Сичевський М. П., Юзефович А. Е., Коваленко О. В., Куць О. І., Лузан Ю. Я. Стратегічний потенціал продовольчої системи України : монографія. Київ : Ін-т продовольчих ресурсів НААН, 2020. 162 с.
11. Declaration of the World Summit on Food Security. 2009. URL: <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/fishery/wsfs0911-2.pdf>
12. Feeding the people in war-time / by Sir John Orr and David Lubbock. London : Macmillan, 1940. 88 p.
13. Final Act and section reports. United Nations Conference on Food and Agriculture. Hot Springs, Virginia. 1943. URL: https://ecfs.msu.ru/Low_documents/International/United%20Nations%20Conference%20on%20Food%20and%20Agriculture%20Hot%20Springs,%20Virginia,%20May%2018-June%202018-June%202019%20Final%20act%20and%20section%20reports.pdf
14. Food safety and security: an international aspect : monography / [N. Kordzaia, B. Iegorov, B. Trajkovska, R. N. Kumar, B. Osmanaj, A. Ilyasoglu]. Kherson : OLDI-PLUS, 2020. 128 p.
15. Frankenberger T., McCaston M. From Food Security to Livelihood Security: The Evolution of Concepts. *Food Nutrition and Agriculture*. 1998. P. 30–35.
16. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. General Assembly resolution 2200A (XXI). 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>
17. Klennert K. Achieving Food and Nutrition Security Actions to Meet the Global Challenge. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/2005_achieving_food_and_nutrition_security_inwent.pdf
18. Manning L., Soon, J. M. Food Safety, Food Fraud, and Food Defense: A Fast Evolving Literature. *Journal of Food Science*. 2016. Vol. 81, Issue 4. P. 823–834. DOI: 10.1111/1750-3841.13256
19. Maxwell S., Frankenberger T. Household Food Security: Concepts, Indicators, Measurement Systems. A Technical Review. New York : UNICEF, 1992. 280 p. URL: <https://socialprotection.gov.bd/wp-content/uploads/2017/06/IFAD-HH-Food-Security-Full-Documents.pdf>
20. Muro P., Mazziotta M. Towards a Food Insecurity Multidimensional Index (FIMI). URL: <http://www.fao.org/fileadmin/templates/ERP/uni/FIMI.pdf>
21. Peng W., Berry E. M. The Concept of Food Security. *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*. 2019. Vol. 2. P. 1–7.
22. Report of the World Food Conference, Rome, 5-16 November 1974. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/701143?ln=en#record-files-collapse-header>
23. Poverty and Hunger Issues and Options for Food Security in Developing Countries. Washington : The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 1986. 82 p. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/pdf/multi-page.pdf>
24. Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit. Plan of Action. URL: <https://www.fao.org/3/W3613E/W3613E00.htm>
25. Sen A. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. New York : Clarendon Press. Oxford, 1981. 266 p. URL: <https://www.prismaweb.org/nl/wp-content/uploads/2017/06/Poverty-and-famines|Amartya-Sen|1981.pdf>
26. Strategy for Improved Nutrition of Children and Women in Developing Countries. New York : UNICEF, 1990. 38 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/227230?ln=en>
27. The Challenge of Food Security. International Policy and Regulatory Frameworks : monography / ed. by Rayfuse R., Weisfelt N. Sydney : UNSW, 2012. 320 p.
28. The McDougall Memoranda. Rome : Food and Agriculture Organization of United Nations, 1956. 44 p. URL: https://www.fao.org/fileadmin/templates/library/docs/mcdougall_memoranda.pdf
29. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Rome : FAO; IFAD; UNICEF; WFP; WHO, 2022. 260 p. URL: <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc0639en>
30. Vagsholm I., Arzoomand N. S., Boqvist S. Food Security, Safety, and Sustainability – Getting the Trade-Offs Right. *Frontier in Sustainable Food Systems*. 2020. Vol. 4. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fsufs.2020.00016/full> DOI: 10.3389/fsufs.2020.00016
31. World Declaration and Plan of Action for Nutrition. Rome : FAO and WHO, 1992. 50 p. URL: <http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/61051/a34303.pdf;jsessionid=8B264131266837B905777BB1D93F884A?sequence=1>
32. World Food Survey. Washington : FAO, 1946. 43 p. URL: <https://www.fao.org/3/cb6105en/cb6105en.pdf>

REFERENCES

“Declaration of the World Summit on Food Security. 2009”. <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/fishery/wsfs0911-2.pdf>

“Doklad Generalnogo direktora o vseмирnoy prodovolstvennoy bezopasnosti: Pereotsenka kontseptsiy i podkhodov” [Report of the Director General on World Food Security: Reassessing Concepts and Approaches]. <http://www.fao.org/docrep/meeting/026/MD776R.pdf>

“Final Act and section reports. United Nations Conference on Food and Agriculture”. Hot Springs, Virginia. 1943. https://ecfs.msu.ru/Low_documents/International/United%20Nations%20Conference%20on%20Food%20and%20Agriculture%20Hot%20Springs,%20Virginia,%20May%2018-June%202018-June%202019%20Final%20act%20and%20section%20reports.pdf

Feeding the people in war-time. London: Macmillan, 1940.

Frankenberger, T., and McCaston, M. “From Food Security to Livelihood Security: The Evolution of Concepts”. *Food Nutrition and Agriculture* (1998): 30-35.

Hrynshyn, V. Ye. “Metodolohichni osnovy doslidzhennia prodovolchoi bezpeky krainy” [Methodological Foundations of the

- Country's Food Security Research]. *Ekonomika ta derzhava*, no. 2 (2020): 141-146.
- "International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights". General Assembly resolution 2200A (XXI). 1966. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>
- Klennert, K. "Achieving Food and Nutrition Security Actions to Meet the Global Challenge". https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/2005_achieving_food_and_nutrition_security_inwent.pdf
- Kordzaia, N. et al. *Food safety and security: an international aspect*. Kherson: OLDI-PLUS, 2020.
- Kurliak, M. D. *Formuvannia systemy natsionalnoi prodovolchoi bezpeky Ukrainy* [Formation of the National Food Security System of Ukraine]. Lviv: Rastr-7, 2018.
- Manning, L., and Soon, J. M. "Food Safety, Food Fraud, and Food Defense: A Fast Evolving Literature". *Journal of Food Science*, vol. 81, no. 4 (2016): 823-834.
- DOI: 10.1111/1750-3841.13256
- Maxwell, S., and Frankenberger, T. "Household Food Security: Concepts, Indicators, Measurement Systems. A Technical Review". New York : UNICEF, 1992. <https://socialprotection.gov.bd/wp-content/uploads/2017/06/IFAD-HH-Food-Security-Full-Documents.pdf>
- Mostova, A. D. *Stratehichne zabezpechennia prodovolchoi bezpeky Ukrainy* [Strategic Provision of Food Security of Ukraine]. Kharkiv: Tochka, 2019.
- Muro, P., and Mazziotta, M. "Towards a Food Insecurity Multidimensional Index (FIMI)". <http://www.fao.org/fileadmin/templates/ERP/uni/FIMI.pdf>
- Nikonenko, O. A. "Teoretychni zasady formuvannia prodovolchoi bezpeky krainy" [Theoretical Foundations of the Formation of the Country's Food Security]. *Ekonomika ta derzhava*, no. 5 (2022): 121-125.
- "Poverty and Hunger Issues and Options for Food Security in Developing Countries. Washington : The International Bank for Reconstruction and Development". The World Bank, 1986. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/pdf/multi-page.pdf>
- Peng, W., and Berry, E. M. "The Concept of Food Security". *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, vol. 2 (2019): 1-7.
- "Report of the World Food Conference, Rome, 5-16 November 1974". <https://digitallibrary.un.org/record/701143?ln=en#record-files-collapse-header>
- "Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit. Plan of Action". <https://www.fao.org/3/W3613E/W3613E00.htm>
- "Strategy for Improved Nutrition of Children and Women in Developing Countries". New York : UNICEF, 1990. <https://digitallibrary.un.org/record/227230?ln=en>
- Sen, A. "Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation". New York : Clarendon Press. Oxford, 1981. <https://www.prismaweb.org/nl/wp-content/uploads/2017/06/Poverty-and-famines?Amartya-Sen?1981.pdf>
- Sychevskyi, M. P. et al. *Stratehichnyi potentsial prodovolchoi systemy Ukrainy* [Strategic Potential of the Food System of Ukraine]. Kyiv: In-t prodovolchychk resursiv NAAN, 2020.
- Sychevskyi, M. P. *Kharchova promyslovisht yak osnova prodovolchoi bezpeky ta rozvytku derzhavy* [Food Industry as the Basis of Food Security and Development of the State]. Kyiv: Ahrar. nauka, 2019.
- "The McDougall Memoranda". Rome : Food and Agriculture Organization of United Nations, 1956. https://www.fao.org/fileadmin/templates/library/docs/mcdougall_memoranda.pdf
- "The State of Food Security and Nutrition in the World 2022". Rome : FAO; IFAD; UNICEF; WFP; WHO, 2022. <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc0639en>
- The Challenge of Food Security. International Policy and Regulatory Frameworks*. Sydney: UNSW, 2012.
- Vagsholm, I., Arzoomand, N. S., and Boqvist, S. "Food Security, Safety, and Sustainability - Getting the Trade-Offs Right". *Frontier in Sustainable Food Systems*. 2020. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fsufs.2020.00016/full>
- DOI: 10.3389/fsufs.2020.00016
- Varaksina, O. V. "Prodovolcha bezpeka: sutnist, kryterii ta ot-sinka rivnia zabezpechenosti" [Food Security: Essence, Criteria and Assessment of the Level of Security]. In *Menedzhment XXI stolittia: hlobalizatsiini vyklyky*, 223-232. Poltava: Simon, 2017.
- "World Declaration and Plan of Action for Nutrition". Rome : FAO and WHO, 1992. <http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/61051/a34303.pdf?jsessionid=8B264131266837B905777BB1D93F884A?sequence=1>
- "World Food Survey". Washington : FAO, 1946. <https://www.fao.org/3/cb6105en/cb6105en.pdf>
- Zalizniuk, V. P. "Evoliutsiia poniattia ta pidkhodiv shchodo vymiru prodovolchoi bezpeky" [Evolution of the Concept and Approaches to Measuring Food Security]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. 2016. <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1249>
- Zhyvko, Z. B., Danylenko, N. B., and Stadnyk, M. Ye. "Prodovolcha bezpeka Ukrainy: teoretyko-analitychnyi ohliad" [Food Security of Ukraine: Theoretical and Analytical Review]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya : Ekonomika i upravlinnia*, vol. 30 (69), no. 6(1) (2019): 15-23.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2022 р.